

Pirmasis kąšnis ir pirmasis gurkšnis – dievams

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
nlaurinkiene@yahoo.com

Straipsnis parašytas remiantis konferencijos „Tradicinės mitybos kultūra“, surengtos Lietuvos liaudies kultūros centro 2010 m. lapkričio 30 d. Vilniuje, pranešimo medžiaga. Jame kalbama apie tai, kad, kaip liudija baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, taip pat ir lietuvių folkloras, nuo seno baltų buvo įprasta prieš valgant, pradendant ir užbaigiant darbo, visų pirma, žemdirbišką veiklą, paaukoti maisto, gėrimo arba derliaus pirmąją dalį dievams. Analizuojant šias tradicijas, didelė reikšmė teikiama primicijų aukojimui, dorojant derlių. Straipsnyje siekiama suvokti bei apibūdinti šių apeiginių introdukcijų į mitybos procesą ir agrarinę veiklą pobūdį ir adresatus. Tyrimo metodas – istorinis-lyginamasis.

Konstatuojama, kad maisto ir gėrimo numetimas ar nuliejimas prieš valgant, ypač per ritualines vaišes, taip pat primicijų aukojimo apeigos paprastai būdavo skiriamos su žemutiniąja – chtonine mitinio pasaulio plotme susijusiems senovės baltų dievams ir mitinėms esybėms, tai yra Žemynai, Žemininkui, Vaižgantui, Patimpui, Kurkui, laumėms, vėlėms. Kartais tokie aukojimai buvo atliekami ir atmosferos reiškinius valdančiam, su viršutine pasaulio sfera – dangumi susijusiam dievui Perkūnui.

Esminiai žodžiai: aukojimas, primicija, ritualinė libacija, chtoniniai ir dangaus dievai, baltų religija ir mitologija.

Maitinimasis, kasdieninis maisto vartojimas – tai nuolatinis kūno ir dvasios gyvybės palaikymas, metaforiškai kalbant, gyvybės židinio kūrenimas. Anot prancūzų sociologo ir kultūrologo Émile Durkheim, „Maitinimasis be perstojo atnaujina organizmo substanciją“¹. Vadinasi, maitinimasis – viena iš svarbiųjų būties raiškos formų, iš esmės laiduojanti jos tęstinumą. Suvokiant maitinimosi akto reikšmingumą, nuo seno šis procesas tam tikrais atvejais buvo lydimas ypatingos, ritualinės elgse-

nos, tą procesą jungiančios su religijos sfera. Tai būdinga daugeliui pasaulio kultūrų ir religijų. Krikščionys ir dabar valgymą pradeda malda – kreipimusi į Dievą, siekdami šiuo reikšmingu momentu bendrystės su juo. Senosiose religijose maitinimosi aktas taip pat nebuvo vien tik kūno poreikių patenkinimas, bet irgi sietas tam tikromis apeigomis su savaip suvokiama transcendentine plotme. Tad profaninio, buitinio lygmens valgymo veiksmas buvo persipynęs su šventybės sritimi, kurios trokšdavusi ir dabar tebetrokštanti žmogiškoji sąmonė. Tai, kad žmogaus maisto vartojimas koky-

1 Durkheim, Émile. *Elementarios religinio gyvenimo formos*. Vilnius: Vaga, 1999, p. 375.

biškai iš esmės skiriasi nuo sekuliarizuotos ir barbariškos elgsenos, kuri būdinga gyvuliui, lietuvių kalboje įvardyta žodžiu *ėsti*, rodo tai, jog žmogaus valgymas vadinamas skirtingai nei atitinkamas gyvulio veiksmas, t. y. žodžiu – *valgyti*. Pastarasis žodis niekada, nebent neišprusių, savo tradicijų nežinančių, gimtosios kalbos žodyną siaurai pažįstančių, žodžių vartojimo niuansus menkai išmanančių miestiečių, negali būti vartojamas gyvulio maitinimosi veiksmui nusakyti, kaip kad neretai dabar jau galima išgirsti: *šuo ar katė – valgo*.

Ne tik valgymas, bet ir darbo, regis, būtino lygmens veikla nuo žilos senovės buvo pradedami apeigomis, kurios palaimindavo, tarytum sakralizavo tuos veiksmus. Tikėta, jog ir prieš pradedant valgyti, ir prieš pradedant kokį nors darbymetį reikia, jei ne pasimelsti, tai atlikti religinę apeigą, o dorojant derlių paprastai ir paaukoti jo dalį dievams – padėkoti už suteiktas gėrybes.

Derliaus pirmienos aukojimas

Prieš kalbant apie senojo tikėjimo rėmuose gyvavusį maisto aukojimą dievams, sudarant su jais komuniją ir pirmiausia simboliškai skiriant jiems šiek tiek patiekalo ar gėrimo, aptarsime su šiuo papročiu bendriausia prasme susijusių pirmųjų vaisių aukojimo tradiciją, kitaip tariant, primicijų aukojimą, praktikuotą Europoje ir kituose pasaulio kraštuose nuo priešistorinių laikų.

Kalbamo pobūdžio ceremonijos būdingos agrariniams papročiams, susijusiems su derliaus, ypač javų, dorojimu – paprastai su tos veiklos ritualinio pobūdžio pradžia ir šiuos darbus vainikuojančiomis pabaigtuvėmis. Štai Egipte žemdirbiams nupjovus

pirmąsias javų varpas, jos būdavo dedamos ant žemės, mušant sau į krūtinę, raudant ir kalbant maldas Izidei, kuri laikyta kviečių bei miežių atradėja ir žiloje senovėje garbinta kaip javų deivė². Tai esąs ne kas kita, o javų derliaus pirmukų aukojimas šią kultūrą globojusiai deivei. Graikijoje, Eleusino mieste (Atikoje) žemdirbystės deivės Demetros (jos atitikmuo – lietuvių Žemyna) šventykloje ypatingu būdu būdavo aukojami pirmieji vaisiai ir javai. Rugsėjo ir spalio mėnesiais per derliaus šventę – pabaigtuves prie Demetros altoriaus, būdavo padedamas javų pėdas, tikriausiai reprezentavęs Motiną Žemę ir Javų motiną su javais ir aguonomis rankose (taip ikonografijoje vaizduota Demetra)³. Romėnai, pradėdami javapjūtę, aukojo Cererai pirmąsias nukirstų javų varpas, ir šis paprotys reiškė šios dievybės, globojusios javus, pagerbimą⁴. Kol tokie derliaus pirmukų aukojimai nebūdavo atlikti, Cereros adoruotojams drausta vartoti naujojo derliaus grūdus maistui⁵. Vakarų slavai kašubai, nuo seno vertęsi žemdirbyste, taip pat išlaikė pirmykštes aptariamo tipo rugiapjūtės apeigas: pirmas nupjautas rugių varpas jie mesdavę į lauko vidurį, sakydami, kad jos skiriamos vadinamajai – *žėtnô mac, žėtnô baba*, tai yra rugių motinai, rugių bobai⁶.

2 Фрэзер, Джеймс Джордж. *Золотая ветвь*, пер. с англ. М. К. Рыклина. Москва: Эксмо, 2006, с. 499.

3 James, E. O. *Sacrifice and Sacrament*. London: Thames and Hudson, 1962, p. 145.

4 Altheim, Franz. *Terra Mater*. Giessen: A. Töpelmann, 1931, p. 22.

5 James E. O. *Sacrifice and Sacrament*. London: Thames and Hudson, 1962, p. 148.

6 *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, под ред. Н. И. Толстого, т. II. Москва: Международные отношения, 1999, с. 533.

Pirmiesiems vaisiams, derliaus pirmienai nuo seno ir baltų buvo suteikiama specifinė reikšmė ir vaidmuo jų vertybių, susijusių su žemdirbyste, sistemoje. Valstietis jautė poreikį atsidėkoti dievams už žemės duodamas dovanas, šiuos pirmuosius maisto produktus – pirmieną, šviežieną jiems pirmučiausia ir paskiriant.

Aukojamųjų derliaus pirmukų raiškiu pavyzdžiu galėtų būti Lietuvoje per rugiapjūtę iš pirmųjų nukirstų rugių surištas pėdelis, metaforiškai vadintas „svečiu“, „gaspadoriumi“, „diedu“. Tas javų pluoštas būdavo kertamas namų šeimininko ar šeimininkės per vadinamąsias prapjovas – 3–4 dienas prieš rugiapjūtę ir priminė religinę ceremoniją – prieš tai reikėdavę tam atitinkamai pasiruošti – laikytis pasninko, visa tai atlikti slapta ir tam tikru laiku – paprastai pavakariais⁷. Pietryčių Lietuvoje Poškonių apylinkėse nupjovus pirmąsias varpas „svečiui“ toje vietoje dargi aukota duonos ir druskos: [Kap pirmų] *saujelį pjaunu jau, tai tadu padedu in tos vietos ir druskų... duonelį*. [Kai nupjaunat, ar prieš nupjaunant ?] <...> *Kap cik va atėjai, va, paslankei jau, paslankei pjauc jau, raikštelį supjovei, ir padėjai in tos vietos duonelį su drusku. Surišam „svetelį“<...>* (Šiudainių k., Šalčininkų r.)⁸; *Aš jau kaip ir pradėdinėj, nešu duonos ir druskos, kur pirmutinį prapjauni, ten ir padedi. Raikštelį supjauni ir*

7 Pretorijus, Matas. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla, = Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, parengė Ingė Lukšaitė, bendradarbiaudama su V. Gerulaitiene, M. Čiurinsku, I. Tumavičiūte, t. III. Vilnius: LII leidykla, 2006, 504–507 (toliau – PrDP III). Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas 6447/47 (toliau – LTR).

8 LTR 6447/520.

iškart padedi (Šiudainių k., Šalčininkų r.)⁹. Apie Adučiškį gyvavo duonos ir druskos užkasimo žemėje paprotys nupjovus rugių varpas pirmam pėdeliui: *Vosiūnų k. supjovę pėdelį vieni duonos užkasa į žemę, kiti parneša į namus ir duoda vaikams, kai skauda pilvas*¹⁰. Tad rugių kirtimas „svečiui“ buvo tam tikra paslapties gaubiamo apeiiga, kuri buvo jungiama su duonos ir druskos aukojimu žemei, kaip padėka jai už subrandintą derlių. Pirmasis pėdelis būdavo įnešamas į namus ir pastatomas šventoje jų kertėje – krikštasuolėje (tikint, kad tai laiduos sotį, pakulius rugius, namų saugumą)¹¹. Nors dieviškasis adresatas šiose apeigose paliko menkas žymes, tačiau vis dėlto jos interpretuotinos kaip primicijų aukojimas.

Akivaizdu, jog tarp derliaus dorojimo ir maisto vartojimo aktų galima išvesti paralelę. Senojoje lietuvių religijoje gyvavusi tam tikra religinės prigimties introdukcija į žemdirbiškas derliaus dorojimo apeiigas, taip pat į maitinimosi procesą, kuris tam tikrais atvejais atliko ritualinių vaišių, susietų su aukojimu dievams, vaidmenį.

Primicijos Kurkui ir Patrimpui

Kaip liudija XIII–XVII a. rašytiniai baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, prūsai pirmąją savo derliaus dalį aukojo su derlingumu, vaisingumu susijusiems dievams. Vienas jų – Kurkas (*Curche, Curcho, Gurcho*) – derlingumo, pirmosios veiklos

9 LTR 6447/926).

10 Mardosa, Jonas. Žemdirbystės įvairenybės. Adučiškio kraštas. Vilnius: Diemedis, 2003, p. 376.

11 Balys, Jonas. Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai. *Lietuvių tautosakos lobynas*, X. Silver Spring, MD, 1986, p. 174–175.

dievas, kuriam aukota javų derliaus dalis arba kitokia veikla sukurtas produktas. Pirmą kartą ši dievybė buvo paminėta 1249 m. Ordino su prūsais taikos sutartyje. Joje teigiama, kad *Curche* stabas kartą per metus pririnkus vaisių būdavo puošiamas ir garbinamas kaip dievas: „Ydolo, quod semel in anno, colectis friugibus, consueverunt confingere et pro deo colere, cui nomen *Curche* imposuerunt <...>“¹². Taigi, čia kalbama apie *Curche*’s stabą, kuris kaip tik garbstytas sudorojus derlių, o, be to – puošiamas. Neatmestina galimybė, kad tasai stabas būdavo padaromas iš javų ir priminė pėdą. Agrarinių dievybių ar žemesnio statuso mitinių veikėjų stabai derliaus šventėse daugelyje tautų būdavo gaminami iš nupjautų javų ar jau iškultų šiaudų. Beje, M. Pretorijus, remdamasis cituoto šaltinio liudijimu, taip pat kalba apie *Gurcho* stabą ir jį sieja kaip tik su javapjūte: „rudeni, po javapjūtės, Gurchui visur buvo statoma statula <...>“¹³. Be to, Kurkui, kaip teigia M. Pretorijus, aukota „visokiausių iškultų švarių grūdų pirmalakai, kaip antai: kviečiai, rugiai, miežiai, avižos, pupos, žirniai, lęšiai, taip pat kiti [dalykai], kaip mėsa, miltai, midus, alus, pienas <...> pirmosios sugautos žuvys <...>“¹⁴. Aukojimai šiai dievybei galėjo būti atliekami namuose, trobos kertėje¹⁵ arba tiesiog gamtoje – šalia ažuolo, ant didelio akmens¹⁶. Siekiant apibrėžti dievo Kurkos prigimtį, pravartu pasitelk-

ti šio teonimo etimologijos aiškinimus. Kazimieras Būga teigia, jog „prūsų dievas Kurka“ kildintinas iš slavų *korčb*, rusų *корч*, lenkų *karcz* „krūmas, kelmas“¹⁷

Vytautas Mažiulis prūsų teonimą * *Kurkā* „Kurka“ = „paskutinis rugiapjūtės pėdas“ kildina iš vakarų baltų * *kurkā* „ryšulys“ = * „tai, kas susukta (surišta), sulenkta“.¹⁸ Šios abi Kurkos / Kurko sampratos – viena vertus, kaip krūmo, kelmo, kita vertus, kaip ryšulio, semantiniu požiūriu yra gana artimos ir viena kitai bemaž neprieštarauja.¹⁹ Kurkos kaip javų pėdo interpretacija yra galima, turint omenyje, kad visi baltai – prūsai, lietuviai ir latviai – pirmąjį ir paskutinį javų pėdą mitologizavo, šalia jo aukodavo maisto produktus ir tam tikru būdu adoravo net ir pastaraisiais šimtmečiais.

Mažojoje Lietuvoje primicijos dievams aukotos ne tik javapjūtės metu, bet ir atliekant kitus su javų derliumi susijusius darbus – baigus kūrę, kaip tai atspindi M. Pretorijaus pateikti duomenys. Jau jose būdavo deginami, kūrenant ugnį

12 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. I: Nuo seniausi laikų iki XV amžiaus pabaigos. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 238, 240.

13 PrDP III, p. 174, 175, 258, 259.

14 PrDP III, p. 253–257.

15 PrDP III, p. 258, 259.

16 PrDP III, p. 254, 255.

17 Būga Kazimieras. *Rinktiniai raštai*, sudarė Zigmantas Zinkevičius, t. II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, p. 79.

18 Mažiulis, Vytautas. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. III. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 309.

Visiškai skirtingai nuo minėtų autorių dievo *Curche* vardo kilmę aiškina Rolandas Kregždys: „pr. *Curche* / *Kurkē* kildintinas iš **Kurk-is/-is-as* ‘raguočių dievas, t. y. tas, kuriam pavaldūs raguočiai (galvijai)’ < **Kurva-ka-* < ‘t.p.’adj. bl. **kurva-ka* ‘t.p.’ <...>“ žr. Kregždys, Rolandas. *Baltų mitologemų etimologijos žodynas I: Kristburgo sutartis*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, 502.

19 Pats M. Pretorijus mano, kad *Gurcho* (arba *Gorcho*) kilęs iš *gurkle*, o tai prūsiskai reiškia „žmogaus gerklė“ (*die Kehle des Menschen* (PrDP III, p. 252–253).

ąžuolinėmis malkomis, čia iškultieji grūdai kartu su kitais aukojime naudotais maisto produktais: *das Getreydigt, oder Fische etwa uff ein auß geholchtes Brett gelegt, darauff Meth, Milch, oder Bier / gegossen und also auff daß dazu schon fertige Kohlfeyr geleet, und also ihren Göttern verbrant. Denn also sollen die Zamaiten grätzende Zalavoniern gemacht haben <...>* „grūdus ar žuvis dėjo ant išskobtos lentos, ant viršaus liejo midų, pieną ar alų ir tada dėjo ant jau paruoštų žarijų ugnies, šitaip sudegindami [auką] savo dievams. Mat šitaip darė su žemaičiais besiribojantys skalviai <...>“²⁰ Šiuos derliaus pirmukus, anot M. Pretorijaus, pagal stabmeldišką paprotį aukoja dievams „Gurchui ar Patrimpui, kurį garbina vardu *Gabiauga*“: *wenn sie in ihren Jaugen die Primitias zurichten und halten, (Aberglaubischen gebrauch nach) auch dem Gurcho oder Padrympo, den sie unter dem Nahmen Gabiauga verehren <...>*.²¹

Antrasis dievas, kuriam per külę aukota derliaus dalis ir tam tikri maisto produktai, – Patrimpas, jis, taip pat kaip Kurkas, – chtoninės prigimties polifunkcionalus prūsų derlingumo dievas, susijęs su javais.²² Patrimpo atributai – varpų vainikas ir puode laikomi javų pėdu apdengti jam skirti žalčiai (Simonas Grunau)²³. Varpų vainikas ant Patrimpo galvos – akivaizdus javų vaisingumo dievybės požymis. Antikos dailininkai graikų javų deives Demetrą

20 PrDP III, p. 258–259.

21 Žr. konkrečiau, kaip sudegindavo derliaus pirmukus: PrDP III, p. 259.

22 Patrimpas buvo laikomas ir sėkmės karo mūšiuose, taip pat tekančių vandenų dievas.

23 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. II: XVI amžius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, 103.

ir Persefonę vaizduodavo kaip tik su javų vainikais ant galvų ir su pėdais rankose. Latvių kalbininkas Gothardas Fridrichas Stenderis teigia, kad dievui *Potrimpus* kartu su kitais dievais (*Trimpus* ir *Antrimpus*) būdavo aukojama pusė laukų derliaus ir gausi jūros bei upių gėrybių dalis²⁴.

Tad neturėtų kelti abejonių, kad Patrimpas buvo derlingumo dievas, kuriam, be kitų dalykų, aukoti javai. Todėl iš tiesų logiška, kad per külę šiai dievybei būdavo rengiamos primicijos, tai yra sudeginami kaip auka grūdai ir žuvis, ant jų prieš tai užliejus midaus, pieno ar alaus.

Taigi, primicijų aukojimo dorojant derlių ir gėrimo libacija bei maisto dalijimosi su dievybe papročiai, žinomi minėtuose senovės Egipto, taip pat Europos kraštuose, neaplenkė ir baltų.

Maisto ir gėrimų aukojimas Žemininkui, Vaižgantui, vėlėms

Baltų kraštuose nuo seno populiarus gėrimo, ypač alaus, kartais ir midaus, vandens ar pieno libacija, ir kietojo maisto – mėsos, duonos numetimas žemėn, motyvuojami religinio pobūdžio dingstimi, paprastai būdavo adresuojami su žemutinio mitinio pasaulio sfera (žeme, požemiu, namais ir jų aplinka) susijusioms dievybėms ir mitinėms esybėms. Čia bus apžvelgti tokio pobūdžio aukojimai chtoniniam dievui Žemininkui ir vėlėms.

Pavyzdžiui, kaip liudija Motiejus Strijkovskis savo Kronikoje (1582), vėlyvą rude-

24 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. IV: XVIII amžius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005, p. 201, 208–209.

nį – spalio pabaigoje, kai visi javai nupjauti ir į klojimus suvežti, Lietuvoje, Žemaičiuose, Livonijoje, Kurše ir Rusios kai kuriose apygardose būdavo minima dievui Žemininkui, globojusiam sodybas ir prie jų esančius dirbamus laukus, skirta padėkos šventė. Pasakojama, kad susirinkus žmonėms iš kelių kaimų, suėjus jiems į vieną trobą, būdavo atvedami gyvuliai aukojimui (veršis ir telyčia, avinas ir avis, ožys ir ožka, kuilys ir kiaulė, gaidys ir višta, žąsinas ir žąsis ir dar kiti gyvuliai, tinkami valgyti, ir paukščiai naminiai, vis po patiną ir patelę), kurie būdavo pagal ritualą užmušami, o jų mėsa verdama, kepama ir troškinama. Paskui susėdus prie stalo visa tai būdavo valgoma, „bet pirmiausia kiekvieno patiekalo ir paukščio gabaliuką atplėšęs jų žynys, arba burtininkas, meta po stalu, ant krosnies, po suolais ir į kiekvieną trobos kertę (*ale naprzód každej potrawy i ptaka sztuczkę oderznąwszy, ich wieszcze albo czarownik miece pod stoł, na piec, pod ławy i w każdy kąt domu*) sakydamas: *To tobie Ziemiennik, bóże nasz! racz ofiary nasze przyjąć a łaskawie tych potraw pożywać* „Čia tau, o Žemininke (*Ziemiennik*), dieve mūsų! Teikis aukas priimti, o tuos patiekalus maloningai valgyti“²⁵.

Tokie veiksmai, kaip iliustravo ką tik pateiktas pavyzdys, buvo atliekami ir per rudenį rengiamas ritualines vaises vėlėms. Kaip pasakoja Jonas Dluogošas, lietuviai ir žemaičiai spalio pradžioje „prisirinkę žemės duodamų vaisių“, tai yra nuėmę derlių, švėsdavo „didžiausią šventę“, į kurią sueidavo vyrai ir moterys su vaikais. Jie susirinkdavo savo šventuose miškuose, kuriuose laido-

davo mirusiuosius. Čia susibūrę žmonės tris dienas iš eilės aukodavo savo dievams jaučius, avinus ir kitus gyvulius. O po tų apeigų imdavo puotauti, numesdami maisto ir nuliedami gėrimo kaip auką dvasioms²⁶.

XVI a. istoriko Jono Lasickio liudijimu, vėlyvą rudenį, jau praėjus Žemininko ir vėlių pagerbimo metui, t. y. trečią dieną po Ilgių (švenčiamos paprastai lapkričio 2 d.), namų aplinkoje rengtas aukojimas linų ir kanapių derlingumo dievui Vaižgantui (*Waizganthos*), kurį atlikdavusi aukščiausioji iš ritualo dalyvių tarpo mergina. Ji, stovėdama viena koja ant suolo išgerdavusi ašotį alaus, o paskui vėl pripildyto indo turinį išpildavusi ant žemės dievui, kreipdamasi į jį su prašymu ateinančiais metais auginti aukštus linus²⁷. Čia alaus libacija atlikinėta po adeptės, pasilypėjusios ant suolo ir ant jo stovinčios viena koja, viso ašotio alaus ritualinio išgėrimo veiksmo. Vėlei pripilto ašotio alus ir būdavo nupilamas Vaižgantui.

1600 m. Vilniaus kolegijos jėzuitų ataskaitoje rašoma apie Žemaitijoje vykdavusį vėlių vaišinimą mirusiųjų atminimo dieną: „Tada sukviečia protėvių vėles ir iš visų valgių, kurių yra gausiai pridėta ant stalo, ką nors jiems po stalu numeta. Pavalgius, kad namiškiams nekliudytų, trupinius šluotomis iššluoja. Kiti valgius atneša prie kapų, kad iš žemės išėjusios vėlės tarsi naktiniai vaiduokliai nebaugintų gyvųjų“²⁸.

25 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. II: XVI amžius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, 515, 549.

26 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. I: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 576, 581.

27 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. II: XVI amžius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, p. 583, 596.

28 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. II: XVI amžius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, p. 628.

Taigi XVI–XVII a. istoriniai šaltiniai aiškiai liudija ritualines gėrimo libacijas, o kartais ir kietojo maisto aukojimą baltų žemėse (o galbūt ir už jų ribų) dievui Žeminkui, sodybų bei prie jų plytinčių laukų patronui, Vaižgantui, linų bei kanapių derlingumo dievui, o taip pat – mirusiųjų sieloms.

Žemynėliavimas Žemynai

Iš baltų dievybių artimiausiai ir akivaizdžiausiai su maisto ar gėrimo aukojimu ant žemės buvo susijusi žemės ir jos derlingumo deivė Žemyna, kuriai skirti nuliejimai ir kiti aukojimai, paprastai atliekami vakarų baltų, detalai buvo aprašyti M. Pretorijaus. Istorikas pasakoja, kad dabartiniai nadruviai bei skalviai, tai yra jo laikmečio senovės prūsų palikuonys, visas šventes ir visas iškilmes pradėdavę alaus gėrynėmis ir aukojimu, skiriamu Žemynai²⁹.

Tokiu atveju paprastai ant stalo ar puspūrio stovėdavęs alaus ąsotis ar šiaip koks indas su samčiu arba kaušualui įsipilti ir vienas ar keli geriamieji indai – kaušeliai, kurie iš anksto būdavę pašventinti. Į švarų ir sausą kaušelį šeimininkas įsipildavęs truputį alaus, ir jį tuoj išliedavęs Žemynėlei ant žemės. Nuliejant alaus deivei, panosėje sumurmama keletas žodžių (*bey dem giessen aber murmeln / sie einige worte unter dem Bart*):

„Zemynele, Zedkellei, žydek ruggeis, kweczais, mežais ir wissais jauwais, buk linksma Diewel ant musu pritū musu darbu. Szwents Angelas pristotu, pikta zmogu pro szalia nukreipk, kad mus ne apjoktu“³⁰.

29 PrDP III, p. 480–481.

30 PrDP III, p. 482.

Rytų Prūsijos leksikografas Jokūbas Brodovskis savo žodyne (1740) taip pat yra pateikęs maldeleį Žemynai, kalbamą po alaus libacijos: *Zeminėle Ziedkele pakilėk mufu Rankū Darbus*. J. Brodovskio teigimu, šitokį posakį lietuviai vartoja, kai jie pusę alaus nugaria ir ant žemės nulieja (*Diefe Redensart gebrauchen die Litauer wenn sie ein Halben Bier trincken und davon auff die Erde gießen*). Jie tai sakydavo ir per Kalėdų nakties vakarienę (*NB auch wenn sie im Christnacht ihre Mahlzeit halten*³¹).

Alaus nuliejimas Žemynai, paprastai sakant jai ir maldą, vadintas specifiniu terminu, vartotu Mažojoje Lietuvoje – *žemynėliavimu*. Sąvokos reikšmė taip nusakoma:

Man muß auch wissen, was das Zemynelauti ist, nehmlich sie giessen zu allererste, ehe sie noch trincken, etwas auff die Erde der Zemynelen <...> „Tais pat reikia žinoti, ką reiškia *zemynelauti*, tai yra štai kas:

prieš pradėdami gerti, jie pirmiausia šiek tiek nupila ant žemės *Zemynelei <...>*“³².

Kitoje veikalo vietoje aiškinama: *Zemynelauti* reiškia arba šiai deivei patarnauti, arba atlikti jai priedermę³³ Vadinasi, žemynėliavimas – tai ne tik alaus nuliejimas žemėn, sukalbant maldą. M. Pretorijus teigia, kad visa tai turėjo būti daroma tinkamai tam nusiteikus – išlaikant su ja ne formalų, o tikrą – religinį ryšį.

Po alaus nuliejimo bei maldos Žemynai, po alaus gurkštelėjimo šeimininkas atlikdavęs vadinamąją *palabinimo* apeigą:

31 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. IV: XVIII amžius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005, p. 23.

32 PrDP III, p. 482, 483.

33 PrDP III, p. 482, 483.

*Pflegen sie auch bey jeder Feyr, und zwar stracks im anfang zu Palabinti daß ist so viel alß das Trincken seg-/nen, und geschieht ins gemein, also wenn zu erst auß der Kauszel etwas Zemynelen mit gewöhnlichen Wunsch-/worten ist libret oder gegossen worden, hebt er an zu pa-/labinken, daß ist, er thut einen kleinen Trunck und höret bald auff, die Kauszel in der Hand haltend, segnet daß Truncken etwa mit diesen und dergleichen worten in Preussischer Nadrawischer Sprache <...> „Per kiekvieną šventę jie taip pat mėgsta, ir būtent iš pat pradžių, *palabinti*, o tai reiškia palaiminti gėrimą, ir tai vyksta visuotinai; taigi kai iš pradžių būna iš kaušelio šiek tiek atseikėta arba nupilta su įprastais palinkėjimais Žemynėlei, jis pradeda *palabinken*. t. y. jis trūkteli gurkšnelį ir tuoj sustoja; laikydamas kaušelį rankoje, palaimina gėrimą maždaug šiais ar panašiais žodžiais prūsų nadruvių kalba <...>“³⁴*

Matyt, *palabinimas* reiškė ir pačio alaus (*segned daß Truncken*), ir gėrimo proceso (*das Trincken segnen*) palaiminimą, kad tai būtų ne girtuoklystė, bet religinis aktas. Pats žodis *palabinti* reiškia ‘pasveikinti’, ‘palinkėti laimės’, ‘pagerinti’ (bendrašaknis žodis *labas* ‘geras’, ‘teisingas’³⁵). Atliekant apeigą pripiltas kaušelis išgeriamas. Po to kaušelis būdavo siunčiamas ratu iš rankų į rankas per visus susirinkusiuosius aplinkui, kol vėl pas šeimininką sugrįždavęs³⁶. „Sūduvių knygelėje“ (apie 1520–1530) taip pat kalbama apie vienas kito pasveikinimą,

bendruomenei atliekant alaus gėrimo apeigą: *vnd welches weib dem manne zutrinckt, nach dem trunck stehet sie auff, reichet dem manne die schalen, giebt ime die hand vnd kuset Inen vor den mund. So thut auch widerumb der mann der frawen.* „Ta moteris, kuri susigeria su vyru, išgėrusi atsistoja, paduoda vyrui kaušelį, ištiesia jam ranką ir bučiuoja į lūpas. Tą patį daro vyras moteriai“³⁷. Pastarasis šaltinis teigia, jog gėrimo aktas baigiamas ir sutvirtinamas dar ir geriančiųjų pasibučiavimu, kas yra žinoma ir iš visai nesenų lietuvių gėrimo tradicijų. Aiškumo dėlei dar kartą nusakysime sudėtingą žemynėliavimo ir palabinimo ritualų struktūrą, visa tai apibendrinami:

Žemynėliavimas:	Palabinimas:
alaus nuliejimas, malda Žemynai,	kreipimasis į Dievą, išgėrimas alaus iš naujai pripildyto kaušelio,
nugėrimas iš kaušelio.	kaušelio pripildymas alumi, perdavimas kaušelio kitam, rankos paspaudimas. ³⁸

Apeiginį žemynėliavimą ir po jo sekantį palabinimą M. Pretorijus išskiria kaip vieną svarbiausių jo laikmečio Mažosios Lietuvos ritualų ir vadina *die General-Ceremonien*, tai yra bendrosiomis, svarbiausiomis ceremonijomis.

34 PrDP III, 482–483; žr. ir PrDP III, 494–495, 526–527.

35 *Lietuvių kalbos žodynas*: Elektroninis variantas, [t. I–XX, 1941–2002], prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt>>, cituojant nurodomas antraštinis žodis. Žr. *labinti*.

36 PrDP III, p. 494–495.

37 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. II: XVI amžius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, p. 139, 153.

38 Apibendrinta remiantis PrDP III, p. 482, 483, 488, 489.

Ritualinės libacijos Perkūnui, laumėms

Alaus libacijos ritualas, tiesa, nesiejamas su primicijomis, buvo atliekamas ir dangaus dievui – griausmavaldžiui Perkūnui. XVII a. Livonijos istorikas Dionisijaus Fabricijaus liudijimu, latviai šio gėrimo nuliejimo veiksmą atlikdavę trūkstant lietaus, kuomet prasidėdavusi sausra. Tuomet būdavo šaukiamasi Perkūno, jam įpilamas kaušas alaus, kuris tris kartus apnešus kaušą aplink ugniakurą pilamas į ugnį. Per ritualą Perkūno maldauta siųsti lietaus ir vandens³⁹.

Alus aukotas ir numanomai griaustinio dievo sutuoktinei Laumei, mitinei būtybei, turinčiai chtoniškų bruožų. Ryškus jos ypatumas, nors ir menkai mitologų atskleistas, – ryšys su augalijos, ypač javų, vegetacija bei derlingumu. Per Sekmines, kurios žymėjo lauko darbų pabaigą, Rytų Lietuvoje joms buvo skiriamas alaus ir maiso aukojimo ritualas. Toks faktas užfiksuotas Pindrėje netoli Dusėtų, kur laukuose kadaise gulėjęs akmuo (2,4 × 3 m dydžio, 1,9 m aukščio), vadintas Laumių stalu. Ant to „stalo“ per Sekmines būdavo aukojama laumėms, tikintis, kad jos rūpinsis žemdirbių laukais:

„Laumių stalu“ akmuo <...> vadinamas todėl, kad ant jo senovėje deivės Laumės ugnį kūrendavo ir sau valgius virdavo. <...> per Sekmines žmonės švėsdavo pavasario lauko darbų pabaigą. Toms šventėms visi ties „Laumių stalo“ akmeniu rinkdavosi ir linksmai puotaudavo. Pil. B. Klivio senelis jam pasakodavęs, kaip būdavo linksmas. Kartą kas tai nuvertęs nuo akmens atkimštą

alaus bosą. Bosas ritasi, o alus iš skylės bėga. Vienas puotos dalyvių norėjo bosą sulaikyti, bet vienas buvusių ten senių pasakė: – Neliesk, tai laumių dalis! Ir visas alus iš boso išbėgo⁴⁰.

Seniau, pabaigę pavasario laukų darbus, kaimiečiai kurį sekmadienį rinkdavęsi prie jo [Laumės stalo – N. L.] ir linksmindavęsi. Pasilinksminimo metu ant Laumės stalo dėję aukų: duonos riekių, mėsos, pylę alaus, midaus ir kt., kad laumės saugotų laukus⁴¹.

Cituotuose pasakojimuose apie Pindrės akmenį – Laumių stalą, naudotą kulto reikmėms per Sekmines, išryškėja, jog čia atlikinėtuose aukojimuose laumėms aukota, tai siejant su pavasario lauko darbų pabaiga. Pačios laumės čia apibūdinamos kaip laukų saugotojos, atskleidžiamas jų ryšys su agrariniais kultais. Joms, kaip kad svarbiausiems baltų chtoniniams dievams, aukotas maistas (duona, mėsa) ir gėrimai (alus, midus). Alus, kaip ir Žemynai, joms galėjo būti nuliejamas ant žemės.

XIX a. Rytų Lietuvoje dar buvo gyvas gėrimų libacijos paprotys. Apie tai yra užsiminęs Liudvikas Adomas Jucevičius: „Esu pastebėjęs, kad Švenčionių apskrityje kaimo žmonės, prieš gerdami degtinę arba alų, šnibžda kažkokius žodžius ir kelis lašus nulieja ant staltiesės. Kokie yra tie žodžiai, neįstengiau sužinoti, kad ir kaip norėjau“⁴².

40 Tarasenka, P. Akmuo „Laumių stalas“, *Gimtasai kraštas*, Šiaulių kraštotyros draugija, 1934, Nr. 1, p. 48.

41 Tarasenka, Petras. *Pėdos akmenyje: Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 41.

42 Jucevičius, Liudvikas Adomas. *Raštai*, vertė D. Urbas, įvadas M. Lukšienės, komentarai M. Lukšienės ir Z. Slaviūno. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 162.

39 Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. III: XVII amžius – 2003, p. 570, 572–573.

Vietoje išvadų

Tad alaus ar kito skysčio libacijos, taip pat pirmojo valgio kąsnio numetimas dievams, kaip ir primicijų aukojimas, savo prigimtimi yra archajiški papročiai, aptinkami daugelio tautų religinėse apeigose, buvo plačiai paplitę ir baltų, ypač vakarų arealo, gyventose žemėse. Tai atspindi XIII–XVII a., iš dalies ir XIX–XX a. rašytiniai šaltiniai apie prūsų, jų palikuonių, lietuvių ir latvių pirmykštes ir vėlyvesnes tradicijas. Šitokia apeiga daž-

niau buvo skiriama su žemutiniąja mitinio pasaulio plotme susijusiems senovės baltų dievams ir mitinėms esybėms – Žemynai, Žemininkui, Vaižgantui, Patrimpui, Kurkui, laumėms, vėlėms. Kadangi šie mitiniai personažai dažniausiai lokalizuojami chtoniniame mitiniame universume – ant žemės, žemėje ar po žeme, tai joms ir aukota, auką nuliejant ar numetant būtent ant žemės. Tiesa, kai kuriais atvejais alaus nuliedinėta ir dangaus, tai yra atmosferos reiškinius valdančiam, audros dievui Perkūnui.

Literatūra ir šaltiniai

Altheim, Franz. *Terra Mater*. Giessen: A. Töpelmann, 1931.

Balys, Jonas. Lietuvių mitologija: Žemės dievaitė Žemyna, *Pėdsakai*: Lietuvių kultūros ir visuomenės neperiodinis leidinys, 3–4 (vasaris, kovas). Würzburgas, 1947.

Balys, Jonas. Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai, in: *Lietuvių tautosakos lobynas*, X. Silver Spring. MD, 1986.

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė Norbertas Vėlius, t. 1: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. 1996; t. 2: XVI amžius – 2001; t. 3: XVII amžius – 2003; t. 4: XVIII amžius – 2005. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Būga, Kazimieras. *Rinkiniai raštai*, sudarė Zigmas Zinkevičius, t. II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.

Durkheim, Émile. *Elementarios religinio gyvenimo formos*. Vilnius: Vaga, 1999.

James, E. O. *Sacrifice and Sacrament*. London: Thames and Hudson, 1962.

Jucevičius, Liudvikas Adomas. *Raštai*, vertė D. Urbas, įvadas M. Lukšienės, komentarai M. Lukšienės ir Z. Slaviūno. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959.

Kregždys, Rolandas. *Baltų mitologemų etimologijos žodynas I: Kristburgo sutartis*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: Elektroninis variantas, [t. I–XX, 1941–2002], prieiga per internetą: <www.lkz.lt>, cituojant nurodomas antraštinis žodis.

Mardosa, Jonas. Žemdirbystės įvairenybės, in: *Adutiškio kraštas*. Vilnius: Diemedis, 2003, p. 360–379.

Mažiulis, Vytautas. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. III. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Pretorijus, Matas. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla, = Deliciae Prussicae, oder-Preussische Schaubühne*, sudarė Ingė Lukšaitė, t. III. Vilnius: LII leidykla, 2006.

Tarasenka, P. Akmuo „Laumių stalas“, *Gimtasai kraštas*, Šiauliai

kraštotyros draugija, 1934, Nr. 1, p. 48.

Tarasenka Petras. *Pėdos akmenyje: Lietuvos istoriniai akmenys*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958.

Vaitkevičienė, Daiva. Nuliejimas žemei: gėrimo apeigos adresato klausimu, *Tautosakos darbai*, 2004, t. XXI [XXVIII], p. 104–117.

Славянские древности: Этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого, т. II. Москва: Международные отношения, 1999.

Фрэзер, Джеймс Джордж. *Золотая ветвь*. Пер. с англ. М. К. Рыклина, Москва: Эксмо, 2006.